

KS. GRZEGORZ IGNATOWSKI
Uniwersytet Śląski
Katowice

JAN PAWEŁ II WOBEC POSTAW ANTYŻYDOWSKICH

WPROWADZENIE

Jedną z charakterystycznych cech pontyfikatu Jana Pawła II są jego liczne spotkania i audyencje udzielane przedstawicielom środowisk żydowskich w Watykanie oraz podczas pielgrzymek apostolskich. Na szczególną uwagę zasługują również składane przez niego wizyty pewnym środowiskom żydowskim, w czasie których wyraża on swoje otwarcie na współczesny judaizm oraz wskazuje na konieczność pojednania z Żydami. Do najbardziej znaczących należą w tym względzie odwiedziny w rzymskiej Synagodze Większej (13 kwietnia 1986 r.) oraz wizyta w Państwie Izrael (21–26 marca 2000 r.) złożona w ramach pielgrzymki do Ziemi Świętej. Wygłoszone przy tych okazjach przemówienia były już przedmiotem refleksji podejmowanej przez niektórych teologów. Zajmowali się oni ogólnym zagadnieniem postawy Jana Pawła II wobec Żydów i judaizmu¹. Osoby zaangażowane w dialog chrześcijańsko-żydowski analizowały również poszcze-

¹ Zob. np.: R. Rubinkiewicz, *Żydzi i judaizm w nauczaniu Jana Pawła II*, CT 3 (1990) 11–18; J. Turowicz, *Żydzi w nauczaniu Jana Pawła II*, AK 2 (1990) 203–211; tenże, *Wprowadzenie*, w: *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła i nauczaniu Jana Pawła II (1965–1989)*, W. Chrostowski, R. Rubinkiewicz (red.), Warszawa 1990, s. 87–94; J. Urban, *Żydzi i judaizm w wypowiedziach Jana Pawła II*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 17 (1997) 50–63; R. Weksler-Waszkineł, *Jan Paweł II o Żydach i judaizmie*, „Studia Warmińskie” 1999, s. 259–272; D.M. Gordis, *Jan Paweł II i Żydzi*, w: *Jan Paweł II i dialog międzyreligijny*, B.L. Sherwin, H. Kasimow (red.), Kraków 2001, s. 135–148; L. Sherwin, *Katolicka teologia judaizmu w nauczaniu Jana Pawła II*, tamże, s. 149–174; M. Horoszewicz, *Great Judaic Symbols of John Paul II*, „Dialogue and Universalism” 6/7 (2002) 81–90; H. Tineq, *L'Etoile et la Croix. Jean-Paul II – Israël: l'explication*, Paris 1993; J. Halpérin, *L'historique des relations entre Juifs et catholiques depuis le pontificat du pape Jean Paul II*, „Service International de Documentation Judéo-Chrétienne” 2–3 (2002) 45–47. Zob. również wypowiedzi promotorów zbliżenia chrześcijańsko-żydowskiego w Polsce, które przedstawione zostały w Biuletynie Instytutu Dialogu Katolicko-Judaistycznego Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego „Maqom” 2 (2003), s. 5–91.

gólne pielgrzymki papieskie oraz ogłoszone przy tej okazji przemówienia². W sposób szczegółowy z perspektywy dialogu chrześcijańsko-judaistycznego omówiona została publikacja Jana Pawła II zatytułowana *Przekroczyć próg nadziei*³.

W niniejszych rozważaniach podjęte zostaje zagadnienie wrogich postaw okazywanych Żydom. Wyrazy dezaprobaty i sprzeciwu wobec postaw antyżydowskich Papież okazywał niekiedy w okolicznościach, które nie były bezpośrednio związane z podejmowanym przez niego tematem judaistycznym. Odnajdujemy je np. w liście skierowanym do dyrektora watykańskiego obserwatorium (26 października 1988 r.), opublikowanym z okazji obchodów trzysetnej rocznicy ukazania się dzieła Isaaca Newtona *Philosophiae naturalis principia mathematica*. Jan Paweł II jest jedynym z nielicznych przywódców religijnych, którego postawy wobec nastawienia antyżydowskiego nie można oceniać wyłącznie na podstawie przemówień i oświadczeń. Najpierw, 12 marca 2000 r. w Watykanie podczas obchodów Dnia Przebaczenia, wyraził publicznie skruchę za antyżydowskie postawy katolików. Dwa tygodnie później umieścił w szczelinie muru otaczającego od zachodu miejsce, gdzie wznosiła się dawna świątynia jerozolimska, słowa skruchy, które były wyrażone podczas liturgii pokutnej w Dniu Przebaczenia: „Boże naszych ojców, który wybrałeś Abrahama i jego potomstwo, aby Twoje imię zostało zaniesione narodom; bolejemy głęboko nad postępowaniem tych, którzy w ciągu dziejów przysporzyli cierpień tym Twoim synom, a prosząc Cię o przebaczenie pragniemy tworzyć trwałą więź prawdziwego braterstwa z ludem przymierza”⁴. W niniejszym opracowaniu wykorzystano przede wszystkim zbiór wypowiedzi Papieża na temat relacji katolicko-żydowskich, które zostały wydane zarówno w języku polskim, jak i w angielskim⁵.

² A. Zuberbier, *Jan Paweł II o Żydach i do Żydów w czasie pielgrzymek do Ojczyzny*, CT 3 (1991) 109–112; S. Gądecki, *Wkład pielgrzymki Jana Pawła II do Ziemi Świętej w dzieło dialogu chrześcijańsko-żydowskiego*, CT 2 (2001) 7–18; C.M. Martini, *Le pèlerinage de Jean-Paul II en Terre Sainte: la réconciliation*, „La Documentation Catholique” 11 (2000) 539–542.

³ W. Chrostowski, *Żydzi i religia żydowska w „Przekroczyć próg nadziei” Jana Pawła II*, CT 2 (1996) 79–98.

⁴ *Dzień Przebaczenia*, ORP 6 (2000) 44.

⁵ Zob. cytowane już wcześniej dzieło: *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła [...] oraz John Paul II, Spiritual Pilgrimage. Texts on Jews and Judaism 1979–1995*, E.J. Fisher, L. Klenicki (ed.), New York 1996. Wzięto również pod uwagę wypowiedzi papieskie na temat Żydów i judaizmu systematycznie publikowane w „Information Service” watykańskiej Rady ds. Popierania Jedności Chrześcijan oraz wydanie polskie „L’Osservatore Romano”. Problem antyżydowskich postaw w wypowiedziach Jana Pawła II porusza E. Jóźwiak, *Szoah w nauczaniu Jana Pawła II*, CT 2 (1992) 151–158; J. Stern, *Jean Paul II face à l’antisémitisme*, 30. octobre 1997, w: *Radici dell’antigiudaismo in ambiente cristiano. Colloquio Intra-Ecclesiale. Atti del Simposio teologico-storico. Città del Vaticano, 30 ottobre–1 novembre 1997*, Città del Vaticano. Libreria Editrice Vaticana 2000, s. 54–80.

1. OPIS ZJAWISKA

Wrogie postawy w stosunku do Żydów opisywane są najczęściej za pomocą terminu „antysemityzm”. Przyjmuje się powszechnie, że określenie to zostało użyte po raz pierwszy przez urodzonego w Hamburgu Wilhelma Marra (1818–1904). W swoich przekonaniach antyżydowskich Marr odżegnywał się od wszelkich poglądów zaczerpniętych z dziedzictwa chrześcijańskiego. W celu uzasadnienia własnego nastawienia, wskazywał nie tylko rasowe, lecz także ekonomiczne, społeczne i kulturowe przyczyny. W jednej z broszurek wydanych około 1870 r., która była zatytułowana *Zwycięstwo judaizmu nad niemieckością*, Marr pisał: „Jawi się przed nami fakt historyczny, że Izrael staje się wiodącą, społeczną i polityczną potęgą w XIX w. Jest powszechnie wiadome, do jakiego stopnia brak nam fizycznej i intelektualnej siły, abyśmy potrafili się odjudaizować”. Żydzi – według Marra – „walczyli przez osiemnaście wieków ze światem zachodnim. Pokonali ten świat, oni go ujarzmili. Jesteśmy pokonani. Jest rzeczą naturalną, że pokonany krzyczy *Vae victis!* Biada!... Jesteśmy do tego stopnia zażydzeni, że nic nie może już nas uratować”⁶. Niebawem termin antysemityzm nabrał ogólnego znaczenia. Zaczęto korzystać z niego na opisanie wszystkich wrogich postaw w stosunku do Żydów, również tych, które miały swoje źródło w religijnych uprzedzeniach chrześcijan. Refleksja na temat źródeł antyżydowskiego nastawienia i jego źródeł skłania coraz większą grupę teologów do posługiwania się nie tylko terminem „antysemityzm”, lecz również „antyjudaizm”. Ostatnie z wymienionych określeń odnosiłby się wówczas do postaw inspirowanych przez błędnie ukształtowane przekonania religijne.

Jan Paweł II w swoich wypowiedziach najczęściej posługuje się tylko jednym określeniem „antysemityzm”. Niezmiennie rzadko pozostawia jednak ten termin bez pewnego doprecyzowania. Antysemityzm według Jana Pawła oznacza więc: „wszelkiego rodzaju uprzedzenia wobec Żydów”, „dyskryminację i przemoc wobec Żydów i judaizmu, występującą w starych i nowych formach”, „postawę nie dającą się pogodzić z nauką Chrystusa i poczuciem szacunku należnego godności mężczyzny i kobiety stworzonych na obraz i podobieństwo Boże”, „formę ucisku i prześladowania”, „dyskryminację ludzi”. Antysemityzm, jako wroga postawa w stosunku do Żydów, jest według Papieża również zjawiskiem o „złych i czasami gwałtownych przejawach”, obejmującym „wszystkie formy rasowej, etnicznej lub religijnej dyskryminacji i nienawiści”. Fenomen antysemityzmu opisuje Papież również za pomocą takich pojedynczych słów, jak: „rasizm”, „nienawiść”, „wrogość”, „niechęć”, „nieufność”, „uprzedzenie”, „dyskryminacja”, „grzech przeciwko Bogu i ludzkości”.

⁶ Cytuję za: L. Poliakov, *Histoire de l'antisémitisme. 2. L'âge de la science*, Paris 1981, s. 273. Na temat poglądów Marra zob. także: S. Almog, *Nationalism and Antisemitism in Modern Europe 1815–1945*, Jerusalem 1995, s. 25; G. Ignatowski, *Kościół i Synagoga*, Warszawa 2001, s. 78–80.

Antysemityzm nazistowski Jan Paweł II określa jako „pogański”, „współczesny” lub „rasistowski”.

Podczas swojego pontyfikatu tylko kilkakrotnie posłużył się terminem „anty-judaizm”. Na szczególną uwagę zasługują dwie jego wypowiedzi. Pierwsza pochodzi z 23 marca 2000 r. – spotkanie z Głównymi Rabinami Izraela w Jerozolimie, a druga z 23 maja 2004 – list wystosowany z okazji stulecia rzymskiej Synagogi Większej⁷. W pierwszym z wymienionych przemówień czytamy: „Musimy współpracować nad budowaniem przyszłości, w której nie będzie już antyjudajizmu wśród chrześcijan lub antychrześcijańskich uczuć wśród Żydów”⁸.

Gruntowna analiza wypowiedzi Jana Pawła II prowadzi jednak do wniosku, że niechętnie posługuje się on terminem „antyjudaizm”. Świadczy o tym kilka przemówień. Pierwsze z nich jest bezpośrednio związane z pielgrzymką do Izraela. Przemawiając w tym samym dniu co do Głównych Rabinów Izraela, w Yad Vashem, Jan Paweł II nie mówił już o „antyjudaizmie”, lecz wyłącznie o antysemityzmie. Powołując się wówczas na dokument watykańskiej Komisji ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem, zatytułowanym *Pamiętamy: Refleksja nad Szoah*, zachęcał do budowania przyszłości, „w której chrześcijanie nie będą już żywić uczuć antyżydowskich ani Żydzi antychrześcijańskich [...]”. Dokument watykańskiej komisji mówi w tym samym kontekście wyraźnie nie o postawach „antyżydowskich”, lecz o „antyjudaizmie”⁹. Ponadto, wyrażając żal z powodu postawy członków Kościoła wobec narodu żydowskiego Jan Paweł II oświadczył w Yad Vashem: „Kościół katolicki, kierując się ewangelicznym prawem prawdy i miłości, a nie względami politycznymi, jest głęboko zasmucony z powodu nienawiści, aktów prześladowania i okazywania antysemityzmu skierowanego przeciwko Żydom przez chrześcijan w jakimkolwiek czasie i miejscu”¹⁰. Należy stwierdzić, że Papież w Yad Vashem przepraszał za wszystkie wrogie postawy

⁷ *Złączeni sercem pójdźmy drogami pokoju. Przesłanie Papieża na stulecie rzymskiej Synagogi Większej*, ORP 7/8 (2004) 5–7.

⁸ *Visit to Chief Rabbis*, „Information Service” 3 (2000) 108. Por. *Pozdrowienie Głównych Rabinów Izraela*, w: *Jan Paweł II u źródeł chrześcijaństwa. Przemówienia i homilie z pielgrzymki do Ziemi Świętej*, Kraków 2000, s. 93.

⁹ *Pamiętamy: Refleksja nad Szoa*, ORP 5/6 (1998) 56.

¹⁰ *At Yad Vashem Holocaust Memorial*, „Information Service” 3 (2000) 109. Por. *Przemówienie w Instytucie Pamięci Yad Vashem, 23 marca*, w: *Jan Paweł II u źródeł chrześcijaństwa [...]*, s. 97. Również w przemówieniu skierowanym do ambasadora Państwa Izrael przy Stolicy Apostolskiej, Yosefa Neville, nie znajdujemy terminu „antyjudaizm”, pomimo tego, że kontekst wypowiedzi skłaniał do jego użycia. Po wskazaniu na potrzebę wzajemnego szacunku dla wiary i tradycji przez chrześcijan oraz Żydów, Papież stwierdza: „Jest to najwyższy sposób przezwyciężania uprzedzeń z przeszłości i wzniesienie bariery przeciwko postaciom antysemityzmu, rasizmu, ksenofobii, które pojawiają się obecnie w niektórych miejscach. Dzisiaj, tak jak zawsze, nie rzeczywista wiara religijna i praktyki są przyczyną tragedii dyskryminacji oraz prześladowania, lecz utrata wiary oraz pojawienie się egoistycznego materialistycznego światopoglądu pozbawionego prawdziwych wartości i kultura pustki”. Zob. *To Ambassador of Israel to the Holy See*, „Information Service” 3 (2000) 152.

okazywane Żydom, również te, które czerpały dla siebie inspiracje z błędnie ukształtowanych przekonań religijnych. Drugim faktem, przemawiającym za tym, iż Jan Paweł II niechętnie posługuje się terminem „antyjudaizm”, jest jego wcześniejsze wystąpienie z 31 października 1997 r. Przemawiając do uczestników watykańskiego sympozjum zorganizowanego przez Komisję Historyczno-Teologiczną Komitetu Wielkiego Jubileuszu roku 2000, która według organizatorów, poświęcona miała być źródłom antyjudaizmu, Papież posługiwał się wyłącznie terminem „antysemityzm”: „Wasze trzeźwe spojrzenie na przeszłość” – mówił do uczestników sympozjum – „zmierzające do oczyszczenia pamięci, jest bardzo potrzebne, aby można było wyraźnie ukazać, że antysemityzm nie ma żadnego usprawiedliwienia i zasługuje na bezwzględne potępienie”¹¹.

2. ŹRÓDŁA ANTYSEMITYZMU

Jednym z zasadniczych pytań w relacjach chrześcijańsko-żydowskich pozostaje kwestia źródeł współczesnego antysemityzmu. Jan Paweł II wielokrotnie wskazywał, że wrogie nastawienie chrześcijan w stosunku do Żydów mogło w przeszłości czerpać dla siebie inspirację z religijnego nauczania. Najbardziej wyraźne na ten temat są przemówienia z 28 października 1985 r. – do Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Komitetu Łączności z okazji 20 rocznicy ogłoszenia soborowej deklaracji *Nostra aetate*, 13 kwietnia 1986 r. w Synagodze Większej, 26 listopada 1968 r. – do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej podczas pielgrzymki apostolskiej do Austrii oraz 31 października 1997 r. – do uczestników sympozjum na temat korzeni antyjudaizmu w środowisku chrześcijańskim. Z pierwszego z nich dowiadujemy się, że dokumenty watykańskiej Komisji ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem z 1 grudnia 1974 r. i z 24 czerwca 1985 r. (*Wskazówki i sugestie w sprawie wprowadzenia w życie deklaracji soborowej „Nostra aetate” nr 4 oraz Żydzi i judaizm w głoszeniu Słowa Bożego i katechezie Kościoła katolickiego. Wskazówki do właściwego przedstawiania tych zagadnień*) mogą pomóc w uwolnieniu katechezy i wszelkiego religijnego nauczania od negatywnego i nieścisłego przedstawiania Żydów i judaizmu. Wykorzystanie tych dokumentów pomoże w szerzeniu szacunku, co w konsekwencji sprawi, że „antysemityzm w swych złych i czasami gwałtownych przejawach musi być zupełnie wykorzeniony”¹². W Synagodze Większej przypominał, iż Żydzi nie ponoszą żadnej zbiorowej i dziedzicznej odpowiedzialności za ukrzyżowanie Jezusa. „Nie ma więc żadnych podstaw jakiegokolwiek rzekomo teologiczne usprawiedliwianie dyskryminacji czy – co gorsza – prześladowań Żydów”. Najobszerniejsze na temat źródeł wrogich postaw antyżydowskich jest

¹¹ *Kościół potępia teorie rasistowskie*, ORP 1 (1998) 30.

¹² *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła...*, s. 159–160.

ostatnie z wymienionych przemówień. Spotykamy się w nim z dwojakiego rodzaju antysemityzmem: nazistowskim, określonym przez Papieża jako pogański, oraz drugim, bliżej nie sprecyzowanym, którego źródła tkwią w błędnych i niesprawiedliwych wobec Żydów chrześcijańskich interpretacjach Nowego Testamentu rodzących „wrogie postawy wobec tego ludu”. Konsekwencje tego nauczania były tragiczne. Wielu chrześcijan nie umiało przeciwstawić się antysemityzmowi nazistowskiemu¹³.

Należy postawić jeszcze jedno pytanie. Czy chrześcijańskie antyżydowskie nauczanie przyczyniło się w jakimś stopniu do powstania nazistowskiego antysemityzmu, określanego jako Szoah, Zagłada, a nawet Auschwitz? Jan Paweł II przedstawia Zagładę najczęściej w sposób opisowy. Terminologia, jaką posługuje się Papież do opisanie Szoah, odbiega często od tej, którą stosuje przy ogólnym opisie postaw antyżydowskich. Przytoczmy tylko najbardziej charakterystyczne sformułowania. Papież mówi o „całkowitej eksterminacji narodu, który początek swój bierze od Abrahama”, „tragicznym losie wielu Żydów zgładzonych bez litości w obozach koncentracyjnych”, „hekatombie ofiar”, „katastrofie, która w okrutny sposób dziesiątkowała naród żydowski, przed i podczas wojny, zwłaszcza w obozach śmierci”, „otchłani, w jakiej ludzkość może się pogрузić, jeśli nie chce uznać w innych swoich braci i siostr, synów i córek jednego Ojca Niebieskiego”, „perwersji rasizmu i monstrualnej zdolności niszczenia”, „zgrozie”, „zadeklarowanej zbrodni ludobójstwa, która przyniosła zagładę milionów niewinnych ofiar”, „upiornej serii wydarzeń”, „obłędnej ideologii, w imię założeń współczesnego rasizmu”, „potwornej rzeczywistości zagłady”, „okrucieństwie popełnionym w stosunku do Żydów”, „planowym barbarzyństwie”, „śmierci milionów Żydów, najpierw nękanych różnego rodzaju szykanami i dyskryminacją”, „potworności”, „nie mającej precedensu zbrodni zabijania całego narodu”, „dniami pogardy dla człowieka”, „straszliwej ofierze wyniszczenia”, a nawet „nienawiści, która przekreśliła zbawczy plan Boga wobec historii” oraz „nienawiści przeciwko Bogu”.

Gdzie według Jana Pawła II należy szukać korzeni Zagłady? Z przemówienia Papieża skierowanego do 100-osobowej grupy przedstawicieli organizacji żydowskich, którzy przybyli do Watykanu, aby uczestniczyć w koncercie ku czci ofiar Zagłady, dowiadujemy się, że wydarzenie Szoah było punktem kulminacyjnym antysemityzmu¹⁴. Nie oznacza to jednak wcale, że chrześcijaństwo ponosi winę za eksterminację Żydów. Papież wypowiedział się na ten temat wyraźnie w przemówieniu skierowanym do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej w Austrii (24 czerwca 1988 r.): „Byłoby zapewne rzeczą niesłuszną i niezgodną z prawdą, gdyby się chciało te niewypowiedziane zbrodnie kłaść na karb chrześcijaństwa. Ujawnia się w nich raczej straszliwe oblicze świata bez Boga, a nawet przeciwko

¹³ *Kościół potępia...*

¹⁴ *Aby zapobiec odradzaniu się zła*, ORP 8 (1994) 21.

Bogu [...]”¹⁵. Szczegółowa analiza wypowiedzi Jana Pawła II pozwala jednak wyciągnąć wniosek, że uznaje on, iż antyżydowskie nauczanie chrześcijan w przeszłości wywarło w jakimś stopniu wpływ na powstanie antysemityzmu nowożytnego i rasistowskiego. Papież kilkakrotnie zachęcał katolików do zaakceptowania oświadczenia, które wypracowane zostało przez Międzynarodowy Katolicko-Żydowski Komitet Łączności na temat Szoah (Praga, 6 września 1994 r.)¹⁶. W dokumencie tym zaznaczono, że jedną z przyczyn powstania antysemityzmu nowożytnego w społeczeństwie zachodnim było wcześniejsze nauczanie i praktyki katolickie¹⁷.

Jakie są jednak ostateczne korzenie antysemityzmu nazistowskiego i Szoah? Jan Paweł II, podobnie jak wiele współczesnych osób starających się odpowiedzieć na to pytanie, uznaje za niewystarczające wskazanie jedynie na problemy polityczne, ekonomiczne i społeczne uwarunkowania w nazistowskich Niemczech¹⁸. We wszystkich wypowiedziach, w których Papież podejmuje to zagadnienie, zwraca on szczególną uwagę na brak wiary w Boga oraz próbę przekreślenia Jego zbawczego planu. W liście skierowanym przez Papieża do arcybiskupa Johna L. Maya (8 sierpnia 1987 r.), przewodniczącego Krajowej Konferencji Katolickich Biskupów USA, czytamy: „Refleksja nad Szoah ukazuje nam, do jakich straszliwych konsekwencji może doprowadzić brak wiary w Boga i pogarda do człowieka stworzonego na Jego obraz”¹⁹. W sposób podobny Jan Paweł II wypowiedział się 23 czerwca 1996 r. w Berlinie podczas spotkania z Centralną Radą Żydów: „niewyobrażalne cierpienie waszego narodu stały się stały się straszliwym i wyrazistym świadectwem tego, jaka tragedia dokonuje się wówczas, gdy pod wpływem pychy i zuchwałej samowoli człowiek oddala się od swego Boga i Jego przykazań [...]”. Zagłada pokazuje „do czego zdolny jest człowiek, który utracił cześć dla Boga”²⁰.

3. POTĘPIENIE ANTYSEMITYZMU

Potępiając wrogie postawy wobec Żydów Jan Paweł II odwołuje się do wielu dokumentów Kościoła. Na pierwszym miejscu należy wymienić deklarację soboru

¹⁵ *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła...*, s. 216.

¹⁶ Na temat prac Komitetu Łączności zob.: G. Ignatowski, *Na drogach pojednania. Międzynarodowy Katolicko-Żydowski Komitet Łączności*, Łódź 2003.

¹⁷ Tamże, s. 200.

¹⁸ Zob. np. D. Prager, J. Telushkin, *Why the Jews? The Reason of Antisemitism*, New York 1985.

¹⁹ *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła...*, s. 201.

²⁰ *Żydzi i chrześcijanie muszą bronić godności wszystkich ludzi*, ORP 9 (1996) 27. Zob. również w przemówieniu do przedstawicieli Wszechukraińskiej Rady Kościołów i Organizacji Religijnych (24 czerwca 2001 r.): *Razem dawajcie świadectwo o prymacie Boga*, ORP 9 (2001) 24.

Watykańskiego II *Nostra aetate* (28 października 1965 r.) oraz wspomniane powyżej dokumenty wydane przez powołaną 24 października 1974 r. watykańską Komisję ds. Kontaktów Religijnych z Judaizmem. Przemawiając do członków Międzynarodowego Katolicko-Żydowskiego Komitetu Łączności, 12 marca 1979 r. Papież stwierdza: „[...] jest rzeczą pożyteczną [...] powołać się na soborową deklarację *Nostra aetate* i powtórzyć to, co *Wskazówki* mówią o potępieniu wszelkich form antysemityzmu i dyskryminacji jako sprzecznych z samym duchem chrześcijaństwa, zwłaszcza, że sama choćby godność osoby ludzkiej wystarcza, aby je potępić (*Wskazówki, Wstęp*)”²¹.

Nie są to jedyne dokumenty, do których powraca Jan Paweł II przy potępieniu antysemityzmu. Piętnując wrogie postawy wobec Żydów Papież powołuje się również na *Dekret o zniesieniu stowarzyszenia zwanego „Amici Israel”* (wydany przez Święte Oficjum 25 marca 1928 r.) oraz wypowiedź Piusa XI skierowaną do przedstawicieli katolickiego radia z Belgii (6 września 1938 r.) Przemawiając 11 września 1987 r. w Miami przypomniał, że „już w 1938 roku Pius XI oświadczył, że »antysemityzm« jest absolutnie niedopuszczalny” [...]”²². Zauważmy w takim razie, że potępienie antysemityzmu przez Piusa XI nie ma charakteru oficjalnej wypowiedzi Kościoła. Podczas audyencji, w której uczestniczyło 120 osób, Pius XI rozmawiał najpierw prywatnie z trzyosobową grupą delegatów, zwracając im uwagę, że antysemityzm jest postawą pełną odrazy i chrześcijanie nie powinni mieć z nim nic wspólnego. Swoje wystąpienie zakończył znanym stwierdzeniem: „Jesteśmy duchowo semitami!”. Wystąpienie Piusa XI nie zostało jednak opublikowane w żadnym dokumencie papieskim, a nawet w watykańskiej publikacji. Całe spotkanie zostało opisane przez uczestników pielgrzymki w belgijskim piśmie *La Libre Belgique*, które ukazało się 14 września 1938 r. Prośbę o upublicznienie relacji z tego spotkania miał wyrazić sam Pius XI²³.

Pewne kontrowersje wywołuje dokument Świętego Oficjum. Należy bowiem pamiętać, że potępiając antysemityzm, Święte Oficjum rozwiązywało równocześnie powstałe w 1926 r. stowarzyszenie *Amici Israel*, które występowało przeciwko oskarżeniu narodu żydowskiego o bogobójstwo oraz domagało się zmian w wielkopiątkowej modlitwie nieprzychylnie odnoszącej się do Żydów²⁴. Stowarzyszenie *Amici Israel* zwracało ponadto uwagę na konieczność zniesienia liturgicznych wspomnień i świąt przypominających o rzekomych średniowiecznych ofiarach rytualnych mordów dokonywanych przez Żydów. W dekrecie odwołującym stowarzyszenie, co trzeba również podkreślić, powoływano się na teologiczne tezy odzwierciedlające stare antyżydowskie uprzedzenia: „[...] Kościół katolicki, nie zrażając się ciągłym zaślepieniem tego ludu, co więcej, właśnie z powodu

²¹ *Żydzi i judaizm w dokumentach Kościoła...*, s. 97.

²² Tamże, s. 207.

²³ G. Ignatowski, *Kościół wobec przejawów antysemityzmu*, Łódź 1999, s. 19–20 i 148–150.

²⁴ Na temat tej modlitwy pisze Ł. Kamykowski, *Sens przeobrażeń modlitwy za Żydów w rzymskiej liturgii Wielkiego Piątku*, „Analecta Cracoviensia” XX, 1988, s. 177–197.

tego zaślepienia, zawsze miał zwyczaj modlić się za lud żydowski, który był depozytariuszem obietnic Bożych aż do przyjścia Jezusa Chrystusa. Z jaką miłością Stolica Apostolska chroniła ten lud przed niesprawiedliwymi szykanami! Ponieważ odrzuca ona wszelkie nienawiści i animozje pomiędzy narodami, potępia też w najwyższym stopniu nienawiść przeciw ludowi niegdyś wybranemu przez Boga, tę nienawiść, którą określa się zwyczajowo „antysemityzmem”²⁵.

Dodajmy, że encyklika Piusa XI *Mit brennender Sorge*, odczytana w kościołach niemieckich 14 marca 1937 r., nie była wolna od antyżydowskich uprzedzeń. Mówiąc o znaczeniu Starego Testamentu – będącego w pełni Słowem Bożym, zawierającym skarby zbawiennych nauk – oraz przeciwstawiając się tym, którzy chcieli usunąć jego nauczanie oraz historię biblijną z Kościołów i ze szkół, encyklika stwierdza: „ten zaprzecza wiary w prawdziwego Chrystusa takiego, jaki się pojawił w ciele”. Dalej jednak czytamy, że „Chrystus przyjął naturę ludzką z narodu, który miał go przybić do krzyża”²⁶.

Jan Paweł II, potępiając wrogie postawy wobec Żydów stwierdza również, że antysemityzm jest grzechem przeciwko Bogu i ludzkości. Stwierdzenie to zadowoliło się już na stałe wśród wielu teologów i publicystów. Jako przykład zacytujmy fragment z przemówienia papieskiego wygłoszonego 18 sierpnia 1991 r. do przedstawicieli wspólnoty żydowskiej na Węgrzech: „W obliczu ryzyka nawrotu i rozprzestrzeniania się antysemitycznych uczuć, postaw i inicjatyw [...] musimy uczyć sumienia, aby uważały antysemityzm i wszystkie formy rasizmu za grzechy przeciwko Bogu i ludzkości”²⁷. Należy w związku z tym przypomnieć, że pojawia się ono już we wcześniejszych oświadczeniach niekatolickich. Niemal identyczne sformułowanie odnajdujemy w deklaracji na temat Żydów uchwalonej przez pierwsze Zgromadzenie Ogólne Światowej Rady Kościołów w Amsterdamie (1948 r.). Uczestnicy Zgromadzenia w Holandii stwierdzili zdecydowanie: „antysemityzm jest grzechem przeciwko Bogu i ludziom”²⁸.

Trzeba jednak pamiętać, że Jan Paweł II – nie odwołując się do innych dokumentów Kościoła – sam używa niezmiennie zdecydowanych słów dla potępienia antysemityzmu. 23 października 1988 r. podczas spotkania z przedstawicielami społeczności żydowskiej we francuskim Strasburgu stwierdził: „zdecydowanie potępiam wszelkie formy antysemityzmu i rasizmu, które sprzeczne są z zasa-

²⁵ Zob. G. Ignatowski, *Kościoły wobec przejawów...*, s. 147. Na temat stowarzyszenia *Amici Israel* i dekretu Świętego Oficjum zob. w tej samej publikacji, s. 15–19.

²⁶ Encyklika o położeniu Kościoła katolickiego w Rzeszy Niemieckiej (*Mit brennender Sorge*), „Znak” 7–9 (1982) 740, p. 19. Zob. także M. Horoszewicz, *Przez dwa milenia do rzymskiej synagogi. Szkice o ewolucji postawy Kościoła katolickiego wobec Żydów i judaizmu*, Warszawa 2001, s. 228–229.

²⁷ *Spiritual Pilgrimage. Texts on Jews and Judaism 1979–1995*, s. 158. Podobne wypowiedzi Papieża odnajdujemy w przemówieniu do członków Brytyjskiej Rady Chrześcijań i Żydów w 1991 r. – zob. tamże, s. 140, oraz w czasie Audiencji generalnej 28 października 1992, tamże, s. 164.

²⁸ Na temat potępienia antysemityzmu przez Światową Radę Kościołów zob.: G. Ignatowski, *Światowa Rada Kościołów a Żydzi*, *SiDE* 1 (1998) 41–50.

dami chrześcijaństwa i nie mają żadnego usprawiedliwienia w kulturach, do których się odwołujemy”²⁹.

4. WNIOSKI

Przeprowadzone analizy pozwalają wyciągnąć dwa zasadnicze wnioski.

1. W omówionych wypowiedziach Jana Pawła II nie znajdujemy przekonujących podstaw rozróżnienia między – z jednej strony – antysemityzmem, jako postawą wrogości wobec narodu żydowskiego opierającą się na obcych chrześcijaństwu teoriach rasistowskich, których wyrazem była nazistowska Zagłada, i – z drugiej strony – antyjudazmem, jako postawą nieprzychylną wobec Żydów, której źródła mogłyby tkwić w źle ukształtowanej religijności.

2. Papież wskazuje, że antyżydowskie postawy mogą wynikać z przekonań religijnych.

Skróty w przypisach

- CT – „Collectanea Theologica”
- SiDE – „Studia i Dokumenty Ekumeniczne”
- AK – „Ateneum Kapłańskie”
- ORP – „L' Osservatore Romano” (wydanie polskie)

JOHN PAUL II TOWARDS ANTI-JEWISH ATTITUDES

Summary

John Paul II is highly appreciated by the Jews for the condemnation of anti-Jewish attitudes. The analysis of the Pope statements on the Jews and Judaism reveal his preference for using the term “anti-Semitism” to describe the whole of anti-Jewish prejudices. In his addresses to the Jews and to the Catholics he recognizes that erroneous and unjust interpretations of the New Testament regarding the Jewish people have circulated for too long engendering feelings of hostility towards the Jews. They contributed to the lulling of Christian consciences when the Nazis persecutions swept across Europe. The pagan, racial anti-Semitism of Nazis was a major element responsible for the Holocaust. John Paul II does not point to the historical, political or economical causes of that anti-Semitism. The Pope states that the Nazi politics proves what atrocities the man is capable of to set himself up in opposition to God and to combat every form of religion.

²⁹ *Spiritual Pilgrimage. Texts on Jews and Judaism 1979–1995*, s. 128.